

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

І. І. КОЛЕСНИК (Дніпропетровськ)

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ: ІСТОРІЯ МЕНТАЛЬНОСТЕЙ

1. Термінологічні зауваження

З дослідницької практики відомо, щоб досягнути будь-який предмет глибше та докладніше, слід вийти за межі цього предметного поля у споріднені сфери дослідження. Глибинний смисл та характер феномена історичної

науки проступатимуть виразніше, якщо подивитися на нього крізь певний тип культури, призму духовності конкретного суб'єкта історії. Тип культури, у нашому розумінні, — це сукупність змістовних і феноменологічних характеристик культури у даному просторово-часовому вимірі.

Історична наука, як і мистецтво, література, філософія, політика, становить складову певного типу культури. Механізм співіснування та взаємодії науки і культури єдиний, втім на національному ґрунті він набуває певної специфіки, має свій власний, на ментальному рівні, код. Національні координати лише опукліше підкреслюють константні риси зв'язків “наука—культура”, “історіографія—культура”, “історична наука—культура”.

Посередниками між наукою та даним типом культури виступають історико-наукові дослідження. У випадку “історична наука та культура” посередницьку функцію виконує історіографія.

Впадає у вічі той факт, що на фактографічному рівні, феноменологічно описуючи культуру, культурний процес, культурні події та факти, дослідники використовують звичайну мову, “робочу” лексику, на стадії ж теоретичних узагальнень вони дедалі частіше звертаються до термінів психології (“національний характер”, “національний темперамент”, “душа народу”), на заключному етапі абстрактні культурологічні характеристики постають у термінах психіатрії (“інтровертна”, “екстравертна” культура, “невроз невизнання”, “соціальний аутизм” *, “хутірський комплекс”, “некрофілія культури” тощо).

Тенденція до психологізації процесу досліджень культури (як, до речі, і науки, філософії, літератури) пов'язана з тотальною “антропологізацією” мислення, різноманітної інтелектуальної практики, для якої основним предметом і суб'єктом пізнання є людина.

Визначення типу української культури здебільшого відбувається за допомогою відомих бінарних опозицій: “індивідуалістична” — “колективістська” культура, “інтровертна” (В. Янів) ¹ — “екстравертна” (О. Пахльовська) ², “селянська” — “міська”, “західна” — “азіатська, східнослов'янська”, “повна” (Г. Грабович) — “неповна” (І. Лисяк-Рудницький) ³, “монохронна” — “поліхронна” ⁴.

2. Ментальні риси української культури

Певна річ, типологізація будь-якої національної культури здійснюється через те, що становить її осердя і визначається концептом “ментальність”. Як вважає французький дослідник Ж. Дюбі, ментальність — це сукупність символів і образів, які відображають уявлення даного соціуму про навколишній світ та його місце в цьому світі, уявлення, що, в свою чергу, зумовлюють мотиви поведінки та вчинків людей ⁵.

Найвідомішими символами української культури є образи “Матір-земля”, “Ненька-Україна”, які символізують плодючість землі, м'якість краєвиду, мирне, лагідне життя з природою, навколишнім середовищем. Даний архетип визначає шанобливе ставлення до жінки в українському суспільстві, визнання її особливої ролі як господарки і виховательки в родині, народжує відчуття доброзичливості, м'якості, працьовитості, душевної емоційності. Цей архетипічний мотив знаходить відображення у фольклорі та літературній творчості українського народу. З творів Т. Шевченка добре відомий образ української дівчини, знедоленої бездушним моска-

* Аутизм — заглиблення в світ особистих переживань з активним відстороненням від зовнішнього світу.

лем (певна алюзія пригнобленого стану України в Російській імперії). Секвенція цього образу в подальшій літературній традиції відбиває різні сторони соціально-психологічного буття українського народу. У Євгена Маланюка зустрічається образ України — “степової бранки”, насилуваної кочовиком-монголом, у Миколи Бажана Україна — “повія ханів і царів”, у Олександра Довженка — це “вічна удова”.

Наступний архетипічний мотив — рівність усіх синів однієї матері. Після смерті батька влада (спадщина) рівно розподілялася між синами і дочками. В Україні не було права майорату, пріоритету старшинства. До цього архетипічного ряду сягають своїм корінням, з одного боку, ідеали соборності, рівності, демократизму, з іншого, — відсутність в українському етносі настанови на лідерство, харизму, невміння утримати владу, анархія.

Образ батька в колективному несвідомому українців символізує грізну, караючу силу, владу. Саме в цьому образі слід шукати витoki українського державного ірраціоналізму. Щоправда, в свідомості українців існує і протилежний образ батька, так званого “материнського типу”. Цей образ доброго, лагідного батька — захисника асоціюється з відомим українським феноменом “отаманщини”. Отаман — це справжній дбайливий батько, який опікується своїми синами, їх справами, радиться з ними перед прийняттям рішення⁶.

Цілком зрозуміло, що у несвідомому української психіки (про що свідчить і останній епізод) домінує материнсько-жіночий елемент над батьківсько-чоловічим.

Символи й образи, що виникають у глибинах підсвідомого разом із свідомісно-раціональним началом, відображають картину світу і місце в ньому даного народу. Найважливішою характеристикою типу культури, як вважає Освальд Шпенглер, є сприйняття часу. На відміну від західних народів, у яких переважає монохронна система часу, у східнослов'янських, зокрема українців, поширене поліхронне сприйняття часу. Поліхронна система часу містить кілька часових потоків⁷. Йдеться, по-перше, про так зване “селянське” відчуття часу, зумовлене астрономічно-біологічними та господарчими циклами і має циклічну конфігурацію. Християнське сприйняття часу характеризується лінійною спрямованістю, в центрі якої знаходиться земне існування Христа, від якого починається рахунок минулого і відкривається перспектива у “потойбічне” майбутнє. Поряд з цими двома часопотоками у свідомості українців, як, до речі, і росіян, існує міфологічна темпоральність, що реалізується в ідеї “першодії”, “першопопшову” в історичному бутті народу (наприклад, реформи Петра І, події доби Хмельниччини, Жовтнева революція, проголошення незалежності України у серпні 1991 р.).

Для історичного життя українців характерний ще один тип переживання часу у вигляді “хронологічних розривів”, “квантів історичної екзистенції”, що знаходить відображення у метафорах “Руїни” та “культурно-національного відродження”.

Для поліхронного сприйняття часу українцями типовим є одночасне виконання кількох видів діяльності, необов'язковість у дотриманні строків подій, небажання чітко і ясно розв'язувати питання, що часто ховається за фразами “будемо вирішувати”, “як-небудь заходьте”, “треба подумати”.

Поширена у західних народів монохронна система передбачає майже матеріальне сприйняття часу, його цінності й означає зосередженість на одному виді діяльності. Західний час подрібнений по секундах, що симво-

лізує зміна рекламних роликів, заставок, погодинні новини, які розповідають про події у світі майже по хвилинах. На відміну від “часового плюралізму”, тягучого, спокійного життя, неповаги до свого і чужого часу в житті українців, західним суспільствам характерний страх не встигнути, випасти з ритму, що межує з екзистенційною катастрофою (наочна форма якої — безробіття).

Поліхронне переживання часу тісно пов’язане із сприйняттям українцями простору як вчуття у “хвилясту м’якість лісостепу” чи “безкраю далечинь степу”, що у свою чергу зумовлює прагнення до ідеального, безконечного і недосяжного. В західних культурах, наприклад, німецькій, сприйняття простору асоціюється з образом “зачинених дверей”, тобто ізольованістю, обмеженістю, “подільністю” простору. Це так звані компартменталістські культури⁸.

Перевага жіночого компоненту в психічній структурі українця визначає характер його уявлень про своє місце у світі. Лагідність, ніжність, м’якість, втеча від активного життя зумовили пріоритет так званого малого гурту, родини. Найбільш комфортно чутлива, емоційна людина відчуває себе в оточенні близьких людей, а не у великих об’єднаннях, згуртованих по типу спілки, громади, проникнутих єдиною метою чи волею.

Дзеркальним відображенням родинного типу життя українського народу є Запорозький кіш, що становив родинний колектив, де всі брати — рівні сини Матері-Січі та Батька—Великого Лугу. Якщо інтимний пласт буденного життя українців визначається через поняття родини, малого гурту, то у широкому історичному сенсі своє місце в світі український народ усвідомлював як життя на кордоні, на перехресті різних етнічних, релігійних, політичних, культурних традицій, що знайшло відображення у виразі “країна при битій дорозі”. Нескінченні умоспоглядання та суперечки сучасних філософів, істориків, культурологів про місце України на “цивілізаційному перехресті” між “Сходом і Заходом”, “Європою та Азією” є генетичним проявом свідомості “людини прикордоння”.

Сприйняття часопростору визначало і типи соціальної поведінки українців: 1) авантюрно-козацький, орієнтований на боротьбу з ворогами, лицарські чесноти, оборону віри та кордонів, розваги, насолоду життя; 2) “притаєного існування”, “відступом у себе”, що уособлює козак, який ховається від ворогів в озері, дихаючи через тростинку очерету.

Співіснування цих двох різновидів соціальної адаптації українців знімає опозицію “екстравертності” (О. Пахльовська) та “інтровертності” (В. Янів) української культури. Для “екстравертованої” людини, з точки зору німецького дослідника Карла Леонгарда, характерним є виявлення “суто зовнішньої активності”, незалежної від мислительних процесів. Такій людині властива велика імпульсивність.

Інтровертовану особистість виділяє “посилена робота думки”. Услід за К. Юнгом К. Леонгард вважає, що екстравертовані натури орієнтовані на конкретні факти, а інтровертовані — виробляють власні погляди. Більше того, екстраверт сприймає об’єктивну реальність такою, якою вона є, а інтроверт внутрішньо переробляє її⁹.

До речі, сам факт існування двох типів поведінкової реакції являє собою типовий епіфеномен прикордонного життя та свідомості українців.

Різні типи соціальної поведінки зумовили й національні типи українців. Найбільш відомий і популярний тип козака-вояки, епікурейця, життєлюбного оптиміста. Другий тип — це так звана “сковородинська людина”, тобто людина, заглиблена у свій внутрішній світ, постійну працю, особисте самовдосконалення. Різновидом останнього є рідкісний тип ас-

кета (Іван Вишенський, представник “пізнього” ісіхазму **; певною мірою Василь Стус, якому при психіатричній експертизі був встановлений діагноз “патологічна чесність”).

За часи тоталітарного режиму в Україні тип “прихованого існування” трансформувався у тип денаціоналізованого конформіста, людини, байдужої до всього та всіх, яка прагне запобігти участі у громадському житті, колективній творчості, уникнути будь-якої відповідальності. Соціальний аутизм властивий не лише українській інтелігенції. Для кращих представників радянської творчої інтелігенції захисною реакцією слугувала так звана “внутрішня еміграція”, що супроводжувалася “виходом” філософів, поетів, письменників, рок-музикантів, художників-авангардистів у двірники, кочегари, “безробітні”.

Разом з тим розмаїття природно-історичних та соціально-психологічних реалій зумовило набір константних (незмінних, постійних) рис української культури.

Деякі дослідники (І. Лисяк-Рудницький, І. Дзюба, Я. Ісаєвич) вважають українську культуру “неповною”¹⁰. Їм протистоїть точка зору Г. Грабовича, який вважає некоректною саму тезу про “неповноту” культури¹¹. І справді, якщо дивитися на культуру “зсередини”, то в екзистенційному сенсі вона цілісна, “неповною” вона може бути лише у порівнянні з чимось або кимось, тобто з іншими культурами, літературами тощо.

Домінантною рисою української культури були чуттєвість, емоційність, кордоцентричність. Одні вбачають у цьому позитивні якості, інші — вади. Так, П. Юркевич емоційність українців розглядав як “прикмету національної вишості”, Д. Чижевський, продовжуючи лінію “філософії серця” П. Юркевича, також наголошував на позитивних рисах емоційності українців. В. Липинський, навпаки, підкреслював негативні ознаки емоційно-чуттєвого чинника української вдачі, такі, як запальність і швидке охолодження, дразливість, зосередженість на дрібницях, байдужість до важливих подій¹². Звідси зрозумілі й негаразди українців у сфері політики, яка неможлива без строгої організації розуму та вольового поступу до здійснення мети. В унісон В. Липинському І. Лисяк-Рудницький вважав, що брак “логосу” — “хронічна слабкість української духовності”¹³. З точки зору сучасної психології, сильно розвинута сфера емоцій у людині активізує альтруїстичні почуття, такі, як жаль до нещасних, бідних і водночас радощі за чужі удачу, щастя, талант, а також почуття обов’язку. Натомість в аналогічних випадках значно менше розвинуті протилежні почуття — прагнення до влади, зажерливість та користолюбство. Для емоційної натури особливо характерна така риса, як співчуття¹⁴.

Специфічною ознакою української культури є її лінгвоцентризм. Зрозуміло, емоційно-чуттєвій вдачі українця найбільше відповідним був “художній” стиль мислення, прикрашання дійсності та минулого життя й свідомості. Саме мова протягом століть була носієм етнічно-релігійної та культурної ідентичності українського народу. В культурному просторі українців мова, словесність виступають справжнім заміном філософії. Світовідчуття українців відбивалося не у філософських та природознавчих трактатах, як на Заході, а в поезії, народній епіці, піснетворчості. До речі, фольклор, як носій “мовної поведінки” українського народу, довгий час був “альтернативою літературі”. Цікаво, що висока українська література,

** *Ісіхазм* (з грецької — спокій, відчуження) — містична течія у Візантії; етико-аскетичне вчення про шлях людини до єднання з богом через зосередження свідомості в самій собі; виникла в 4—7 ст.; відродилася наприкінці 13—14 ст.

красномовство, публіцистика значною мірою відчували інонаціональні впливи болгарської культури — посередниці між Візантією та східнослов'янським світом, інтелектуальні та релігійні імпульси другого південнослов'янського культурного впливу, зокрема Тирновської школи “перекладачів — правщиків” Святого Письма, пізніше польської, російської словесності та стандартизованої мови.

Генетичну рису української культури становить її селянськість, антеїзм (від імені давньогрецького героя Антея, який брав свою силу від Землі-Матері, і якого Геркулес зміг побороти, лише відірвавши від землі). Хліборобські ідеали випливали з родинного стилю життя і проймали свідомість і селянина, і інтелектуала. Природне відчуття близькості з народною стихією знайшло втілення в українському романтизмі, народництві і, як це не парадоксально, в державницькій ідеології (еліта не може існувати без народу).

До коду української культури належить і поняття українського сцієнтизму^{***}. Наявність останнього спростовує саму ідею неповноти української культури.

Звичайно, український сцієнтизм — антипод європейського, засадничою характеристикою якого є логіко-раціоналістичний компонент, настанова на активну, творчу діяльність, спрямовану в зовнішній світ. На відміну від європейського український сцієнтизм характеризується підвищеною рефлексією, прагненням втекти від життя у сферу духу, глибини душі. Духовна енергія українських інтелектуалів розтікається начебто вшир, по всьому простору культури, насичуючи всі форми витвору духу — релігійну проповідь, публіцистичний памфлет, поезію, письменство, живопис, музичний твір тощо.

Для українського сцієнтизму притаманне інтуїтивне шукання смислу, ірраціоналізм мислення, містицизм. Символіка української демонології відповідає інтуїтивним, містичним струнам української душі. Знаковою постаттю українського сцієнтизму став Микола Гоголь в оточенні прекрасних покійниць, відьом, утоплениць, чортів тощо.

Український сцієнтизм — це вияв властивого українському народові відчуття безмежності, повноти простору, яке народжує мрійність, прагнення втекти від реального життя у сферу духу, драму життя, таємницю душі.

Отже, український сцієнтизм означає перевагу змісту над формою. Формотворче начало більше властиве західному сцієнтизму. На українському ґрунті чуттєвість, зміст, настрій поглинає форму. Приповідна піснетворчість українського народу, на думку Миколи Шлемкевича, — це “геніальний примітивізм”, який вбиває творчі таланти. “Жертвою закоханості у пісні” став М. Лисенко. В українському малярстві переважають етюдні мотиви, пейзажі, як вияв чуттєвості. В українському народному театрі голосний сміх дівчат, співи і танці потопляють розмову і дію.

М. Шлемкевич фіксує і парадоксальність українського індивідуалізму — це “індивідуалізм без індивідуальностей”, тому що індивідуалізм — це “ясна окрема форма”¹⁵. Український індивідуалізм є ліричною втечею від твердих форм, структуруючого, формотворчого начала.

Основне завдання української культури М. Шлемкевич вбачає в тому, щоб зрівноважити емоційне мрійництво з формотворчим мисленням, інтелектом: “пафосу степу” слід протиставити “пафос інтелекту”.

^{***} *Сцієнтизм* (лат. scientio — знання, наука) — абсолютизація ролі науки в системі культури, в духовному житті суспільства, у складі світогляду.

Брак логосу, формотворчого елементу в українській культурі зумовлює з-поміж мистецтв перевагу лірики та музики, а серед мистецьких стилів — романтизму, символізму, експресіонізму. Такі формотворчі стилі, як класицизм та реалізм, залишалися чужими в українській культурі. Зазначимо, що вияв інтелектуалізму в українській культурі припадає на 20-ті роки ХХ ст., про що свідчить виникнення тоді ж неокласицизму (яскравим представником його в літературі був літературознавець, поет, перекладач М. Зеров), а також нахил до створення великих форм у різних жанрах літератури та мистецтва.

Важлива риса української культури, яку помітив І. Лисяк-Рудницький, — це стихійний антропоцентризм. Український антропоцентризм спрямований здебільшого на розбудову особистості, а не на експансію у зовнішній світ. Любов до рідного краю, природи, мови, пісні, інтерес до національних звичаїв, побуту, внутрішня релігійність — це складові стихійного гуманізму української психічної натури.

3. Конфігурації української культури

Основним принципом життєдіяльності, на думку італійського онтопсихолога Антоніо Менегетті, є принцип пульсації¹⁶. Цей принцип цілком корелюється з теорією відносності А. Ейнштейна та сформульованим О. Шпенглером принципом культурного релятивізму.

В соціокультурній практиці принцип пульсації реалізується у формулі “завмирання та відродження”, “спаду та піднесення”.

Процес піднесення завжди пов’язаний з “викидом” культурної енергії нації і реалізується у так званих паттернах. Термін “культурний паттерн” належить американському культурологу Альфреду Крьоберу і означає культурну схему, зразок, форму, що має найбільшу вартість¹⁷ (наприклад, грецька скульптура, римське красномовство та юриспруденція, німецька класична філософія, французька література, галлофільство в моді, манерах, дворянському побуті Європи ХVІІІ—ХІХ ст.).

До паттернів української культури належать нові зразки національної освіти, як своєрідний компроміс між грекослов’янською вченістю та латинською наукою (Острозька академія — “тримовний лицей”, на зразок якого були утворені навчальні заклади в Києві, Москві, Яссах); етатистська ідеологія київських книжників як інтелектуальне підґрунтя реформ Петра І в Росії. Українська епіка (думи, народні пісні), поезія, література ХІХ ст. також належать до паттернів української культури. Геній Т. Шевченка слугує індикатором зльоту духовної цінності філологічного паттерну української культури.

Імпульси активного розвитку чергувалися з періодами гальмування та завмирання діяльності на полі української культури. Вона пережила кілька піків піднесення, викиду культурної енергії:

- 1) розквіт книжної культури і давньокиївської вченості під впливом християнства та екуменічної візантійської культури;
- 2) розвиток культурного життя в українських землях в результаті другого південнослов’янського впливу, який мав загальнокультурний та церковно-богословський характер (Тирновська школа, ересі богомилів, гуситів, заживовілих, духовна аксеза ісіхазму);
- 3) культурно-національне відродження кінця ХVІ — початку ХVІІ ст.;
- 4) класичне відродження кінця ХVІІІ — початку ХХ ст.;
- 5) ренесанс української культури, науки, літератури 1920-х рр.;
- 6) “мікроренесанс” кінця 1950-х — початку 1960-х рр.;

7) відродження 1990-х рр.

Періоди занепаду або “антрактів” історичного буття пов’язані з 1) періодом Руїни 2-ої половини XVII ст.; 2) процесом дезінтеграції традиційного українського суспільства у 2-ій половині XVIII ст. й остаточним перетворенням України на культурну провінцію Російської імперії; 3) добою деукраїнізації, тотальної русифікації української культури за часи радянського режиму.

Особливості української культури та історичного життя полягали в тому, що викид культурної енергії українців відбувався в інші культурні світи. Україна з її культурним потенціалом виступала донором інших культур, її духовними соками “годувалися чужі панівні держави й культурні організми” (І. Лисяк-Рудницький).

Перший величезний культурний вплив України на Росію припадає на XVII — 1-у чверть XVIII ст. Вихованці Києво-Могилянської академії становили цвіт тонкого прошарку щойно народженої російської інтелігенції. Саме їм належала ідея утворення першого університету в Москві із світськими науками та латиною (Симеон Полоцький, Каріон Істомін). Саме вони виступали теоретиками російської імперської ідеології (Феофан Прокопович, Дмитро Туптало).

Друга велика хвиля українських впливів на життя Росії охоплює 2-у половину XVIII ст., коли українська еліта здобула домінуючі пости в урядових колах обох російських столиць. Більше того, на думку І. Лисяка-Рудницького, європеїзація Росії відбувалася за рахунок “влиття у зверхній шар імперії двох нових етнічних стихій”, які були за своїми культурними традиціями європейськими на відміну від російського дворянства. Йдеться про балтійських німців та українців-малоросів.

Разом з тим зростання українських впливів у центрі збігається із занепадом та ліквідацією решток автономного адміністративного устрою України, що, з історичної точки зору, було “своєрідною соціологічною компенсацією”. Збільшення українського елементу в імперському політичному керівництві протікало паралельно з ліквідацією української автономної державності. Українська еліта, зневірившись у можливості відстояти самостійний національний розвиток, шукала нову “всеімперську арену для свого соціального вияву”. Відтягнення кращих продуктивних сил до Росії позбавляло крайові, місцеві установи влади та зменшувало можливість опору центральному уряду¹⁸.

Третя хвиля культурних впливів на Росію відбувається в середині XIX ст. і пов’язана з діяльністю українського філософа Памфіла Юркевича, від якого пішла руська релігійна філософія. Як твердить О. Забужко, П. Юркевич “породив” Вол. Соловйова, а відтак і весь класичний російський ідеалізм кінця XIX — початку XX ст. Ця потужна українська інтелектуальна традиція, змінивши русло в мові, потекла в російську культуру, де спричинила справжній розквіт, у той час як самі українці залишалися на рівні “хутірського мікрокосму”, бо “не мали чим” думати про себе¹⁹.

Отже, конфігурація української культури має перервний контур. Траєкторії, схеми еволюційного чи прогресивного поступу є не стільки обов’язково необхідними, скільки традиційно звичними в нашому європейсько-християнському мисленні.

Світова історія дає широкий спектр культурних та історичних конфігурацій. Так, з точки зору А. Крьобера, Єгипет є унікальним зразком “крайнього типу перервного розвитку”²⁰.

4. Україна та зовнішньокультурні світи

Не підлягає сумніву, що унікальність, неповторність певного типу культури виявляється у сприйнятті чужих впливів і перетворенні, переосмисленні їх результатів у тілі власної культури. Тобто, константні риси (постійні, незмінні) будь-якої культури виявляються у процесі взаємодії з іншими культурними світами.

Одним з найвизначніших зовнішніх впливів була християнізація населення Руси-України. Прийняття християнства візантійського зразка було не трагічною помилкою, чи історичною несподіванкою, як вважав Ст. Томашівський, а цілком відповідало емоційно-чуттєвій домінанті слов'янсько-української вдачі.

До речі, ренесансні та реформаційні впливи на українському ґрунті також мали здебільшого етико-релігійне забарвлення. Із західних впливів найбільше співзвучним українській душі було барокко. Українцям взагалі властива стихійна барокковість. Вона виявляється в тому, що в народному мистецтві-промислі орнамент переважає над конструкційними формами, мова українців більш образна й лірична, ніж філософська²¹. Емоційне напруження, боротьба стихій почуттів, релігійна піднесеність, емоційна розчуленість, гіпертрофованість почуттів, красномовство — усі ці риси барокового стилю знаходять сприятливий ґрунт у глибинах української свідомості й культури.

Цікаво, що в просторі української культури повною мірою так і не прищепилися такі європейські формотворчі стилі, як класицизм, реалізм, наукова фантастика.

Найбільш відповідним українській культурній стихії став романтизм, здебільшого в німецькому консервативно-ірраціональному варіанті. Європейський романтизм, який, за словами Г. Гадамера, відкрив “таємницю індивідуальності”, красу і цінність рідної мови, відродив героїку минулого й на українському терені, став гаслом, ідейним підґрунтям культурно-національного відродження.

Актуалізовані романтизмом поняття “народ”, “народність”, “нація” увійшли до свідомості української еліти і широких народних мас як символи їх історичного буття, зв’язуючий розчин між державними установами і культурним життям. У надрах українського романтизму були артикульовані також ідеї національної самобутності, історичної державності, реабілітоване “українське середньовіччя”, зокрема героїка козацької доби, які заклали підвалини ідеології та політичної програми активного українства у другій половині XIX — на початку XX ст.

У цілому ідеологічні засади романтизму цілком корелюються з такими рисами українського культурного типу, як антеїзм, емоційність, філологізм та антропоцентризм.

5. Українська культура як матриця національної історіографії

Культурна матриця визначає константні риси та специфіку всіх компонентів культурної організації певного народу — науки, літератури, мистецтва, моди, соціальної поведінки, суспільної психології, побуту тощо.

Історична наука — не виняток, вона також несе в собі культурний код нації.

Наприклад, родинність це не лише ознака соціального існування та психіки українця, а й специфічна форма організації історичної праці в

умовах бездержавності та інституційної нелегітимності культурного життя в Україні. Осередками культурно-історичної праці протягом XVIII—XIX ст. в Україні були резиденції багатих дідичів — меценатів, високих посадових осіб, панські маєтки, літературні салони, масонські ложі, політичні товариства, земляцтва, громади. Тяглість української культурної та наукової традиції підтримувалася дворянсько-старшинськими родинами, фамільними кланами, які протягом поколінь давали видатних представників української науки, літератури, мистецтва, історії. Варто згадати родини Марковичів — Маркевичів, Рєпніних — Волконських, Білозерських — Кулішів, Максимовичів — Тимковських, Лазаревських, Антоновичів, Драгоманових — Косачів та ін.

В 1920-х рр. ця одвічна традиція культурних династій проявилася своїми позитивними і негативними рисами у феномені родини Грушевських на ниві української історичної науки. М.С. Грушевський “свідомо проводив сімейну політику в галузі історичних студій”, маючи на меті широкі наукові плани і протестуючи проти насильницької “советизації” з боку уряду. Втім, “родинний сепаратизм” М.С. Грушевського був повністю знищений командно-адміністративною системою у період переходу її до політики стандартизації наукового мислення²². За радянських часів традиція наукових династій у галузі української історіографії практично була зведена нанівець.

Селянськість як генетична риса української свідомості зумовила сталий інтерес українських істориків до проблем народу, його минулого, побуту, свідомості, творчості, культурних традицій.

Українській історіографії властива і стихійна барокковість, яка виявляється в тяжінні до красного слова, вибагливості, емоційності стилю. Зміст, інформація в історичному дослідженні часто переважають над структурою, систематизованими викладами, загальними схемами. Продукція більшості українських істориків має “камерний характер”, в їх творчості домінують майже несвідомо “малі” форми: статті, розвідки, рецензії, есе, начерки, спеціальні монографії.

Багатотомні праці з’являються на початку XX ст. під безперечним впливом європейського інтелектуалізму та вимог історичної науки в Україні, яка вступала у фазу пасіонарного піднесення. Популярні в радянській історичній науці колективні праці були лише сурогатом великих форм, які не реалізовували формотворчі інтенції української історичної думки.

Бароккові імпульси в українській історіографії виявлялися у “нерозчленованості” мислення (аматорство, енциклопедизм, дилетантизм), існуванні такої специфічної сфери дослідження, як українознавство, ядро якого, на думку М.С. Грушевського, становили історичні дослідження.

Романтичні впливи пов’язані з фольклорно-мовною та етнографічною орієнтацією української історичної науки XIX — початку XX ст. Так, українська етнографія, яка сягає своїм корінням до антикварної діяльності XVIII ст., за словами М.С. Грушевського, стає “бойовою наукою надовго, майже на усе XIX ст.”²³.

Мовно-літературна стихія українського романтизму зумовила бібліографічно-джерелознавчу акцентуацію української історичної науки. Культ джерел, нестримний потяг до їх розшуку та описання — родова риса українських істориків. Більшість з них в Україні і поза її межами прямо декларують свою прихильність до “документальної школи”²⁴. На ділянці української історіографії “енергія документальності” перевершує “імпульси раціоналізму”. Звідси цілком зрозуміле поширення в українському науковому етносі таких типів істориків, як “історик-бібліограф”, “історик-дже-

релознавець”, “історик-археограф”. Натомість такі типи, як “історик-критик”, “історик-систематик”, “історик-аналітик”, серед українських істориків зустрічаються досить рідко.

Антропоцентризм української історіографії заслуговує на спеціальне дослідження. Персоналізм на українському ґрунті завжди мав свою специфіку: йшлося не стільки про особистісне, скільки про колективне індивідуальне начало в українській історії, як-от: віче, громада, родина, козаччина, народність. Показовий і той факт, що культурна антропологія як предмет дослідження, завдяки зусиллям М.С. Грушевського, К.М. Грушевської та їх співробітників під впливом соціологічної школи Е. Дюркгейма і його наступника Л. Леві-Брюля виникає в Україні раніше, ніж у Франції, де була репрезентована “школою Анналів”.

Таким чином, творче, жіноче начало української психічної структури залишається невичерпним джерелом творчої активності українських інтелектуалів. Несподіване підтвердження цього знаходимо у психологічних спостереженнях Карла Г. Юнга, який вважав, що “психологія творчого індивіда — це, власне, жіноча психологія, тому що творчість виростає з глибин несвідомого..., з царства Матерів”. Якщо творче начало перевершує, то це означає, що підсвідоме одержує над життям і долею більшу владу, ніж свідомо воля. Таким чином реалізується потреба того чи іншого народу у творінні автора, який створив свій образ, а тлумачення цього образу доручається вже наступним поколінням ²⁵.

Свого часу Олег Ольжич закликав подивитися на Україну як на “окрему психологічну область” у Європі: “У нас ідеалізм і певність посідання найвищих правд, а поруч з цим матеріалізм Європи і мертве шукання за формою... Тому треба поставити під знак запитання конечність нашої орієнтації на сучасну Європу. Не сотворимо собі кумира!” ²⁶ В нинішній соціокультурній ситуації саме історична наука, а не філософія чи література, створює інтелектуальні можливості для усвідомлення українського народу, України, як окремої психологічної та історичної області Європи. Під таким кутом зору національно-державницька концепція розвитку європейських країн, як вважають сучасні дослідники, зокрема М. фон Гаген, не є універсальною. Українська історія з її багатими і до кінця не визначеними перспективами — конструктивний матеріал для реалізації так званої “наднаціональної перспективи”, враховуючи такі фактори історичного минулого України, як поліетнічність, дисконтинуїтет державного устрою, унійна традиція, прозорість кордонів та аморфність культури ²⁷.

Прийшов час, коли історична наука має творити культурні цінності і впливати на тип культури, що відповідає сучасним світовим стандартам наукового пізнання.

¹ Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду // Основа. — 1995. — № 28(6). — С. 155.

² Палювська О. Україна: шлях до Європи... через Константинополь. Стаття перша. Історичний дуалізм давньої української літератури: Візантія чи Європа? // Сучасність. — 1994. — № 1. — С. 63.

³ Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми “історичних” та “неісторичних” націй // Історичні есе. — К., 1994. — Т. 1. — С. 29—31.

⁴ Носенко Е. Л. Культурно-психологічні проблеми інтеграції України в європейське співтовариство // Грані. — 1999. — № 2(4). — С. 59.

⁵ Дюбі Ж. Развитие исторических исследований во Франции после 1950 г. // Одиссей, 1991. — М., 1991. — С. 52.

⁶ Див.: Цимбалістий Б. Родина і душа народу // Українська душа. — К., 1992. — С. 89—90.

- ⁷ Забужко О. "Психологічна Америка" й азіатський ренесанс, або знову про Карфаген // Сучасність. — 1994. — № 9. — С. 154.
- ⁸ Див.: Носенко Е. Л. Назв. праця. — С. 60.
- ⁹ Леонгард К. Акцентированные личности. — К., 1989. — С. 20—22.
- ¹⁰ Лисяк-Рудницький І. Назв. праця. — С. 30; Дзюба І. М. Що за обрієм? Наша культурна спадщина і культурне майбуття // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність // Міжвуз. зб. наук. праць. — К., 1992. — Вип. 1. — С. 17; Ісаєвич Я. Д. Українська культура в середньовіччі і на світанку нової доби // Там же. — С. 35.
- ¹¹ Грабович Г. До історії української літератури. — К., 1997.
- ¹² Див.: Онацький Є. Українська емоційність // Українська душа. — С. 37.
- ¹³ Лисяк-Рудницький І. В обороні інтелекту // Історичні есе. — Т. 2. — С. 403.
- ¹⁴ Леонгард К. Указ. соч. — С. 17.
- ¹⁵ Шлемкевич М. Душа і пісня // Українська душа. — С. 110.
- ¹⁶ Див.: Менегетти А. Введение в онтопсихологию // Константы. — 1993. — Т. 1. — № 1. — С. 77—84; 1994. — Т. 1. — № 2. — С. 97—121.
- ¹⁷ Кребер А. Л. Конфигурации развития культуры // Антология исследований культуры. — СПб., 1997. — Т. 1. — С. 466—467.
- ¹⁸ Лисяк-Рудницький І. Дискусійні виступи на міжнародному історичному конгресі // Історичні есе. — Т. 2. — С. 414.
- ¹⁹ Забужко О. Філософська і культурна притомність нації // Сучасність. — 1994. — № 3. — С. 121—122.
- ²⁰ Кребер А. Л. Указ. соч. — С. 471.
- ²¹ Лисяк-Рудницький І. Розмова про барокко // Історичні есе. — Т. 1. — С. 65.
- ²² Див.: Верба І. В. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. // Укр. іст. журн. — 1996. — № 5. — С. 144—145.
- ²³ Грушевський М. С. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем. В 2-х т. — СПб., 1914. — Т. 1. — С. 15.
- ²⁴ Subtelny O. The Current State of Ukrainian Historiography // Journal of Ukrainian Studies. 18. No. 1—2 (Summer-Winter 1993). — P. 44.
- ²⁵ Юнг К. Г. Психология и поэтическое творчество // Самосознание европейской культуры XX века. — М., 1991. — С. 118.
- ²⁶ Цит. за: Ільницький М. Ідея циклічності культури і доля України в творчості Олега Ольжича // Сучасність. — 1994. — № 11. — С. 140.
- ²⁷ Maerk von Hagen. Does Ukraine Have a History? // Slavic Review. 54. No 3 (Fall 1995). — P. 658—673.

